

Розділ I

СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)08:352.075

С. О. Добржанський

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії України,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
(м. Чернівці, Україна), dobrserg2128@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ РЕФОРМИ 1870 р. У МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті здійснено узагальнений аналіз процесу підготовки до запровадження “Міського положення” 1870; висвітлюється процес обговорення та реалізації на губернському рівні; характеризуються погляди уряду і місцевої адміністрації щодо кількості містечок, структури органів самоврядування та їх основні функції на Правобережній Україні. Наведено ключові показники чисельності населення міст та містечок станом на 1860 і 1870 рр. Напередодні реформи 1870 р. система поділу жителів міст Правобережної України на категорії була досить різною та заплутаною. У регіоні, крім соціально-майнового фактору, велику роль відігравав і національно-релігійний чинник. У процесі підготовки до реформи чиновники Міністерства внутрішніх справ у першу чергу говорили про необхідність скорочення кількості містечок на Правобережжі. Натомість представники місцевої адміністрації презентували кардинально різні пропозиції: від перетворення всіх містечок на сільські поселення (губернатор Волинської губернії) до врахування показника у наявність 500 дворів (генерал-губернатор). Органи міського самоврядування також не були одностайні щодо поділу містян на стани або розряди. Як результат, на терміни реалізації реформи 1870 року на Правобережній Україні вирішальне значення мали політичні, а не соціально-економічні чинники.

Ключові слова: реформа 1870 р., міська дума, органи громадського самоуправління, “Міське положення”.

S. O. Dobrzhanskyi

Candidate of Historical (Ph. D. in History), Associate professor,
Department of history of Ukraine, Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine), dobrserg2128@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2443-3591>

POLITICAL AND SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS OF PREPARATION FOR THE REFORM IN 1870 IN THE CITIES OF THE RIGHT-BANK UKRAINE

Abstract

The article describes the process of drafting out and adopting “Municipal Provisions” of 1870 in brief. The paper considers the process of its discussion. The author characterizes the government’s and local government views about the towns, of the structure of the municipal government, their main functions in Right-bank Ukraine. Presented key indicators of the population of cities and towns as of 1860 and 1870 years. On the eve of reform in 1870 the system of separation of residents of cities of Right-bank Ukraine on the category was quite confusing. The region has a large role of played socio-property and national-religious factors. Ministry of Internal Affairs officials talked about the need to reduce the number of towns on Right-bank Ukraine. Representatives of the local administration expressed radically different proposals: from the conversion of towns to rural settlements (governor of Volyn Province) to considering the indicator in the presence of 500 yards (Governor-General). City government also demonstrated different attitudes to the separation of the townspeople into groups and categories. As a result, on the Right-bank Ukraine, the value had not been socio-economic, but political factors.

Keywords: *the reform of 1870, city council, municipal government, “municipal provisions”.*

Після здобуття Україною незалежності майже кожна сфера життя суспільства зазнала структурних реформ чи кардинальних змін, починаючи від промисловості та сільського господарства і завершуючи культурою та побутом. Однак, незважаючи на очікування широких верств населення, суттєвого покращення рівня життя не відбулося, а на сьогоднішній день очевидним і беззаперечним є кризовий стан економіки. Однією із можливим причин цього, поряд із неефективним управлінням та корупцією, був недостатній рівень підготовки до запровадження чергової “реформи”. Історія знає безліч подібних ситуацій у минулому, коли поспішність і нехтування потенційних ризиків зводили нанівець всі зусилля щодо покращення тієї чи іншої сфери життя. Представлена стаття звертає увагу на подібні тенденції у добу “великих реформ” другої половини

XIX ст. При цьому основним об'єктом дослідження стали політичні та соціально-демографічні фактори підготовки до запровадження міської реформи 1870 р. на Правобережній Україні.

Після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. тутешні міста увійшли до складу Російської імперії та, відповідно, були поступово інтегровані до загальнодержавного політичного і соціально-економічного простору (за винятком Києва, який пройшов цей процес набагато раніше). Говорячи про досліджуваний період особливо важливо враховувати офіційні підходи до визначення населених пунктів, які вважалися містами чи містечками.

За період із 1760-х рр. (починаючи із указів Катерини II про затвердження генерального штату повітових міст та списку міст до нього) і до реформи 1870 р. було прийнято низку законів, які регулювали ту чи іншу міську сферу. Важливе місце серед них займала відома “Жалувана грамота” або “Грамота на права і вигоди містам Російської імперії” 1785 р. Цей документ було спрямовано, перш за все, на уніфікацію системи управління та, частково, адміністративно-територіального устрою (місто ставало центром громади та певної території), а також безпосередньо на стимулювання економічного розвитку міст і створення окремого соціального стану. “Грамота” надавала дозвіл “міським обивателям” створити “загальну міську думу”, у складі голови та гласних, яка мала “дорадчу” функцію. Для повсякденної та постійної практичної роботи цей орган обирав “шестигласну думу” із виконавчими та розпорядчими функціями¹. Абстрагувавшись від практичного стану справ, можна стверджувати, що фактично це був перший крок на шляху до набуття жителями міст (точніше їх дуже обмеженою “більш-менш заможною і незалежною” частиною) права обирати власні органи влади. Відтепер громада делегувала їм право набувати власність на майно від її імені, розпоряджатися нею та розподіляти прибутки для загальної користі. Однак, варто констатувати, що управлінські повноваження міського самоврядування були надзвичайно обмежені і контрольовані адміністрацією. “Дума перебувала у повній залежності від губернатора і Казенної палати, яка безцеремонно розпоряджалась міськими коштами” — зазначав по відношенню до Києва того часу дослідник історії магдебурзького права Р. Делімарський².

---

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 1-е. Т. XXII (1784–1788). № 16188. СПб., 1830. С. 358–384.

² Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві [Електронний ресурс]. Київ: Видавничий Дім “Соборна Україна”, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/magdeb/del.htm>.

Упродовж наступних десятиліть, до реформи 1870 р., влада Російської імперії періодично запроваджувала нові норми, які передбачали поглиблення централізованої системи управління та являли собою спроби покращення фінансового становища міст. Зокрема на Правобережжі поступово склалася така ситуація, що у повітових містах паралельно із існуючими магістратами, які “займалися адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами”, засновувалися думи. Тут, “правові підвалини жалуваної грамоти хоча й заклали відносини між адміністративною владою і міськими громадами, проте повинні були вдосконалюватися на вимогу зростаючого бюрократичного управління”³. Таким “вдосконаленням” стало остаточне скасування магдебурзького права (для Києва — у 1834 р.) та ліквідація магістратів і ратушей (із 1866 р.). Так було остаточно ліквідовано місцеву специфіку розвитку міського самоврядування в Україні.

Незважаючи на постійні нововведення, чинне законодавство постійно “відставало” від темпів життя і, наприклад, на початку XIX ст., коли активізувався процес освоєння Півдня України, питання підготовки повного переліку міських поселень усіх типів залишалося актуальним. Періодично офіційні списки друкувалися Міністерством внутрішніх справ у формі статистичних таблиць — у 1825, 1834, 1840, 1842, 1852 та 1858 рр. Крім губернських і повітових центрів до них також включалися деякі заштатні міста та містечка, в тому числі й приватновласницькі. У дореформений період найбільш точний та повний офіційний список було підготовлено Господарським департаментом Міністерства внутрішніх справ, який із 1842 р. займався усіма справами, пов’язаними із міським господарством та управлінням. Ці відомості вміщували інформацію станом на 1 січня 1860 р. та ґрунтувалися не лише на даних, які були зібрані вказаним структурним підрозділом, а й губернаторами та Центральним статистичним комітетом МВС⁴.

На середину XIX ст. Правобережна Україна вирізнялася великою кількістю невеликих містечок, які дісталися Російській імперії у “спадок” від Речі Посполитої. Цей тип населених пунктів виник у результаті надання польськими королями власникам сіл особливих торговельних привілеїв, що приваблювало до них велику кількість населення. Їх прискорений розвиток розпочався ще у першій половині XVII ст., коли вони

³ Шандра В. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII — початок 1860-х років) // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / Відп. ред. О.П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 48–49.

⁴ Городские поселения в Российской империи. Т. 1. СПб., 1860. С. II–XII.

перебували у магнатській власності та мали магдебурзьке право, а “мешканці користувалися привілеями у сферах самоврядування, станового суду, торгівлі (деякі міста мали право складу), ремесла і промислів, а також мали право на земельні наділи поза містом (орні землі, городи, сіножаті, пасовища тощо)”⁵.

Станом на 1860 р. загальна кількість містечок у трьох правобережних губерніях складала аж 361 (див. табл. 1), натомість міст — лише 41.

Таблиця 1

Міста та містечка Правобережжя (станом на 1860 р.)⁶

	Волинська губ.	Київська губ.	Подільська губ.
Міст	12	12	17
Містечок	139	99	123
Всього	151	111	140

Традиційно для того часу найбільшими були центри адміністративно-територіальних одиниць — губерній та повітів. На Волині — це Житомир (33,7 тис. осіб), Кременець (10,5 тис.), Старокостянтинів (10,1 тис.), Заслав (8,6 тис.), Дубно (8,2 тис.), Острог (7,6 тис.), Новоград-Волинський (6,6 тис.), Луцьк (6,4 тис.), Володимир-Волинський (5,3 тис.), Рівне (5 тис.), Овруч (4,5 тис.) та Ковель (3,6 тис.). У середньому майже ідентичними були демографічні показники міст Поділля: Кам'янець-Подільський — 19,6 тис. осіб, Балта — 14,15 тис., Вінниця — 10,3 тис., Гайсин — 10,1 тис., Могилів-на-Дністрі — 9,45 тис., Проскурів — 7,6 тис., Ольгопіль — 5,5 тис., Літин — 5,2 тис., Брацлав — 5 тис., Летичів — 4,6 тис., Ямпіль — 4 тис., Нова Ушиця — 3,9 тис. Ця губернія вирізнялася наявністю п'яти заштатних (безповітових) міст, які не мали статусу адміністративного центру для певної території⁷. Серед них: Бар — 8,1 тис. осіб, Хмільник — 7,8 тис., ВербоVECь — 4,6 тис., Стара Ушиця — 2,8 тис., Сальниця — 2 тис. У Київській губернії, як і загалом на Правобережжі, за демографічними показниками суттєво вирізнявся Київ (60,7 тис. осіб).

⁵ Сас П. М. Міщани // Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 770.

⁶ Складено на основі: Городские поселения в Российской империи. Т. 1. СПб., 1860. С. 366–417; Т. 2. СПб., 1861. С. 391–488; Т. 4. СПб., 1864. С. 1–131.

⁷ Безуездный город // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Дополнительный том I: Аа–Вяхирь. СПб., 1905. С. 235.

Концентрація населення у повітових центрах тут також була більшою, порівняно із Волиню та Поділлям: Бердичів — 51,6 тис. осіб, Умань — 12,8 тис., Черкаси — 12,6 тис., Васильків — 11,4 тис., Звенигородка — 9,5 тис., Чигирин — 9,3 тис., Сквиря — 8 тис., Липовець — 7,5 тис., Радомишль — 7,4 тис., Тараща — 7,2 тис., Канів — 6,8 тис. Ця статистика засвідчує, що у 1860 р. серед трьох правобережних губерній найменше населення у містах проживало на Волині (≈ 110 тис. осіб), дещо більше на Поділлі (≈ 128 тис. осіб). Натомість Київська губернія (≈ 205 тис. осіб) лідирувала за рахунок показників Києва та Бердичева⁸.

Про тогочасну кількість жителів 341-го містечка офіційна статистика даних не подавала. Однак точна інформація, що дозволяє нам сформулювати уявлення про їхню демографію відноситься до 1870 р. Саме тоді, переймаючись питанням щодо форм та термінів запровадження міської реформи на Правобережній Україні, Міністерство внутрішніх справ Російської імперії звернулося до тутешніх губернаторів із проханням надіслати свої міркування щодо доцільності виключення невеликих містечок із переліку міських поселень. Серед інших даних, чиновники повідомили і чисельність жителів. Тож станом на 1870 р. найбільшими містечками регіону за цим показником були:

– у Волинській губернії: Корець (9,8 тис. осіб), Любар (8,5 тис.), Полонне (8,2 тис.), Красилів (5,5 тис.), Остропіль (5,25 тис.), Радзивилів (4,6 тис.), Вишневець (4,4 тис.) та ін. Решта налічувала менше 4-х тис. жителів, а у найменшому — Мильці, яке раніше належало польським князям Сангушкам, — проживало лише 53 особи. Більша половина з них — це духовенство чоловічого монастиря, якому раніше належали навколишні села⁹.

– у Київській губернії: Біла Церква (19,1 тис. осіб), Сміла (10 тис.), Ржищів (8,9 тис.), Богуслав (8,7 тис.), Златопілля (8,5 тис.), Городище (7,8 тис.), Обухів (7,3 тис.) У решті містечок, демографія яких була кращою за сусідні правобережні губернії, проживало менше 7 тис. жителів. Найменшим було торгове м-ко Гнатівка поблизу Києва, де проживало 258 осіб (із них 80% — євреї). За даними тогочасного історика Київської

---

⁸ Городские поселения в Российской империи. Т. 1. СПб.: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1860. С. 366–405; Т. 2. СПб., 1861. С. 391–468; Т. 4. СПб., 1864. С. 1–86.

⁹ Дет. див.: Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть). Львів: Видавництво Отців Василян “Місіонер”, 2007. С. 197–219.

губернії Л. Похилевича наприкінці 1880-х рр. тут мешкало вже майже 1400 осіб¹⁰.

– у Подільській губернії: Тульчин (13 тис. осіб), Меджибіж (7,6 тис.), Браїлів (7 тис.), Немирів (6,25 тис.), Бершадь (6 тис.), Городок (5,9 тис.), Чечельник (5,6 тис.), Чернівці (5,2 тис.). В інших містечках проживало не більше 5 тис. осіб, а найменше у Юліямполі — 190 мешканців, серед яких 55% селян та 42% євреїв.

Варто зауважити, що серед усіх жителів містечок представники власне міських станів переважали лише у Волинській губернії — 55,2% із загальної чисельності у 244,3 тис. жителів. Натомість у Київській та Подільській губерніях вони були в меншості — 44,2% (із 322,45 тис. осіб) та 40,6% (із 288,5 тис. осіб) відповідно. Відтак, домінували селяни, а частка єврейського населення коливалася від $\approx 39\%$ на Поділлі до $\approx 48\%$ на Волині¹¹.

Не лише на прикладі згаданих Мильців Ковельського повіту Волинської губернії, а й деяких інших, можна погодитися із думкою чиновників Міністерства внутрішніх справ щодо необхідності скорочення кількості містечок на Правобережжі. Висловлюючись із цього приводу, тутешній губернатор І. Галлер стверджував, що “всі містечка Волинської губернії, за винятком Радзивилова, мають винятково сільський характер, і якщо у деяких із них існує яка-небудь торгівля, то вона нічим не відрізняється від торгівлі, яка здійснюється у багатьох селах великоросійських губерній”. На основі цього твердження він пропонував перетворити всі тутешні містечка на сільські поселення. При цьому, щоб уникнути деяких управлінських та економічних труднощів, чиновник, серед іншого, відстоював необхідність збереження міщанського статусу для тих, хто мав його на той час та, відповідно, роздільне відбування рекрутської повинності (від інших станів), і роз’єднання сільських громад за національно-релігійним критерієм. Остання пропозиція мала суто антиєврейське спрямування. У тогочасній літературі безапеляційно домінувала думка про контроль у містах “майже всієї промисловості та торгівлі” єврейським

---

¹⁰ *Похилевич Л. И. Уезды Киевский и Радомысльский: статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их.* Киев: Тип. А. Давиденко, 1887. С. 77–78.

¹¹ *Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.) / Хозяйств. департамент мин-ва внутр. дел.* Т. 5. СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1879. С. 103–114.

населенням та відсутність у його представників зацікавленості у розвитку благоустрою¹².

Відповідаючи на міністерську анкету, очільник Київської губернії М. Катаказі також висловив думку про необхідність збереження за купцями і міщанами містечок їхніх звань та надання їм дозволу створювати окремі відділення при управі того повітового міста до якого вони були зараховані. Для решти менш значних населених пунктів цього типу він пропонував запровадити посади старости з помічниками, які б мали спрощені самоврядні повноваження¹³. Дійсно, незважаючи на те, що для уряду головним завданням була максимально швидка та, водночас, безпечна для політичного ладу, уніфікація системи управління, він пішов шляхом її ускладнення, будучи змушеним створювати подібні до запропонованих М. Катаказі суто регіональні органи влади задля збереження контролю.

Тоді ж тутешній генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков узагальнив, що існуючі на Правобережній Україні містечка мають досить різне значення: “деякі з них, за чисельністю населення і розвитком торгових промислів, переважають або рівняються з повітовими містами [тут очевидно мова йшла чи не про половину із вищеназваних нами. — С. Д.], до яких вони приписані; інші, хоч і менш значні за населенням, але з огляду на переважання у них промислового класу євреїв, або за своїм географічним розташуванням на залізничних пунктах і сплавних ріках, мають характер більш міського, ніж сільського поселення, і нарешті, містечка третього роду лише за своєю назвою відрізняються від навколишніх сіл; у багатьох із них посеред суцільної маси селянського населення знаходиться заледве по декілька єврейських дворів”¹⁴. Тому за основний параметр для вирішення питання чи потрібно залишати за конкретним населеним пунктом статус міського поселення він пропонував взяти наявність не менше, ніж 500 дворів, із яких понад половину мала належати представникам міських станів.

Під ці вимоги підпадали лише 18 містечок¹⁵, до яких чиновник пропонував додати, як виняток, Ржищів та Волочиськ. У першому, де

---

¹² Братчиков А. Б. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 2. Житомир: Тип. Губернского упр., 1869. С. 5–6.

¹³ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства... Т. 5. С. 56–65.

¹⁴ Там же. С. 75.

¹⁵ Біла Церква, Богопіль, Богуслав, Златопіль, Корець, Криве Озеро, Любар, Махнівка, Немирів, Полонне, Радзивилів, Славута, Сміла, Тальне, Тульчин, Чорнобиль, Чуднів, Шепетівка.

мешкало 4,9 тис. осіб, діяла одна із найбільших пристаней на Дніпрі, а також декілька заводів: цукровий, механічний, чавуноливарний, цегельний та ін. Тож містечко мало статус потужного торгово-промислового центру та великої перевалочної бази¹⁶. Натомість виняткове значення Волочиська, незважаючи на нечисленність його жителів (1,2 тис. осіб), полягало в географічному розташуванні: тут з'єднувалася Жмеринсько-Волочиська залізниця Російської імперії із залізничною лінією Австро-Угорщини, яка вела до Підволочиська Тернопільського повіту і далі до Кракова¹⁷. Крім того, до цієї групи О. Дондуков-Корсаков додав і п'ять приватновласницьких міст Поділля: Хмільник, Сальницю, Бар, Стару Ушицю і Вербовець, адже вони, за його словами, “за населенням перевищують містечкову норму, мають власні землі та прибутки і користуються міськими установами, які завідують міським господарством та громадськими справами жителів”¹⁸. Подальші події показали, що влада не лише дуже уважно ставилася до думок місцевої адміністрації, а й проявляла більш помірковану та неспішну позицію у питанні реформування системи управління правобережних міст.

Готуючи відповідні зміни, ще у 1860-х рр. в якості головних недоліків існуючого порядку управління було визнано наявність особливих становищ привілеїв для різних категорій містян і дворянства, відсутність чіткого розмежування повноважень між дорадчими та розпорядчими органами влади (загальною думою та шестигласною) та неврегульованість системи виборів¹⁹. Тож упродовж 1863–1864 рр. Міністерство внутрішніх справ збирало по всій імперії анкетні відомості та міркування місцевих комісій стосовно шляхів покращення громадського управління. Особлива увага зверталася на ті міста, які вирізнялися одноманітним національним складом, навіть якщо вони й не мали статусу губерньського центру²⁰.

З огляду на предмет нашого дослідження вважаємо за необхідне узагальнено зупинитися на тих пропозиціях і фактах, які надійшли від

---

¹⁶ Силкіна Н. М., Силкін С. Д., Шелудченко В. І. Ржищів // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київська область / Ред. кол. тома: Рудич Ф. М. (гол. редкол.), Корольов Б. І. (заст. гол. редкол.), Майстренко А. А. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 340.

¹⁷ Залізнична станція Волочиськ. Історія та розвиток [Електронний ресурс] // Волочиськ. URL: http://www.volochisk.info/pro_misto/zalznucya.php.

¹⁸ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства... Т. 5. С. 75–76, 133–134.

¹⁹ Там же. Т. 1. СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1877. С. III; Т. 2. С. 58–59.

²⁰ Щерба Т. О. Проблемні питання введення міського положення 16 червня 1870 року в містечках Правобережної України // Електронне наукове видання “Порівняльно-аналітичне право”. 2014. № 8. С. 29.

комісій із Правобережної України. Досить радикальну позицію зайняли представники подільського Брацлава та приватновласницьких міст Волині — Заслава, Дубно та Старокостянтинова, які до членів міської громади зараховували навіть селян. Натомість у Таращі Київської губернії єдиною умовою для набуття цього статусу була наявність права власності на нерухомість.

Станом на початок 1860-х рр. ситуація щодо розподілу містян на стани або розряди була наступною:

1) взагалі не існувало жодного поділу лише у Радомишлі Київської губ.;

2) у 8-ми містах (Василькові, Гайсині, Звенигородці, Ковелі, Летичеві, Луцьку, Ольгополі та Чигирині) виокремлювалося 2 розряди жителів;

3) три розряди існували у 11-ти містах — Києві, Бердичеві, Брацлаві, Каневі, Літині, Могилеві, Проскуріві, Таращі, Умані, Черкасах, Ямполі;

4) чотири розряди були у 5-ти містах — Житомирі, Володимирі, Рівному, Овручі, Сквирі;

5) на п'ять розрядів ділилися містяни у 7-ми населених пунктах — Балті, Вінниці, Заславлі, Новоград-Волинському, Кременці, Острозі та Старій Ушиці;

6) сім розрядів на всю Російську імперію було лише у Кам'янці-Подільському, Дубно та Старокостянтинові²¹.

Зважаючи на таку заплутаність не дивно, що кожне місто висловлювало власну точку зору на питання щодо доцільності подібного поділу. Так, комісія Радомишля, де, як було вказано, його не існувало, ідеалістично наголошувала, що “міські обивателі повинні злитися в одну неподільну громаду, девізом якої має бути лише одне бажання — благо, розвиток і процвітання міст у всіх відношеннях”. Натомість соціально-релігійний принцип поділу на дві категорії відстоювали у Василькові (міщани-християни і міщани-євреї) та Чигирині (перша група — дворяни, купці та міщани-християни; друга — купці і міщани-євреї). Більшість комісій міст третьої групи застосовували поділ на власників нерухомості, купців, міщан і ремісників. Міста четвертої групи відокремлювали міщан і ремісників одне від одного в різні категорії. Як вже зрозуміло, найскладніша система існувала у, Кам'янці-Подільському, Дубно та Старокостянтинові. У названому губернському центрі виокремлювалися: 1) власники нерухомості — дворяни та різночинці; 2) купці-християни; 3) купці-євреї; 4) громадяни; 5) міщани-християни; 6) міщани-євреї;

---

²¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства... Т. 1. С. 34–35, 38–41.

7) ремісники. У Дубно та Старокостянтиніві цей поділ був дещо іншим: 1) дворяни, які володіють у місті нерухомістю; 2) купці; 3) міщани-християни; 4) міщани-євреї; 5) ремісники; 6) іногородні євреї; 7) тимчасовозобов'язані селяни²².

Як бачимо, напередодні реформи 1870 р. система поділу жителів міст Правобережної України на категорії була досить різною та заплутаною. У регіоні, крім соціально-майнового фактору, велику роль відігравав і національно-релігійний чинник. Тим не менш, далеко не у всіх містах окремо існували всестанові органи влади та станові виборні зібрання. Серед них: Житомир, Кам'янець-Подільський, Київ, Бердичів, Володимир, Новоград-Волинський, Острог та Умань. Натомість у більшості інших усі справи, загальноміські і станові, вирішувалися в одній загальній думі (налічувалося 18 таких міст). І лише у Проскурові, Брацлаві та Гайсині Подільської губернії, зважаючи на незначну кількість їх населення, планувалося запровадити спрощену систему управління — “прості міські зібрання, у яких не можуть брати участь лише особи позбавлені виборчого права”²³.

Міркування комісії щодо інших запропонованих для обговорення пунктів також суттєво відрізнялися. У п'яти містах Київської губернії (Тараші, Умані, Черкасах, Чигирині і Радомишлі), хоч і погодилися з ідеєю про необхідність призначення особливих посадових осіб для “спостереження за порядком торгівлі”, однак не підтримали думку про створення для цього окремого колегіального органу. У Києві та Кам'янці-Подільському виступили за створення господарської поліції; у Заславі пропонували створити чотири окремі, незалежні від загальноміських органів влади, станові управи (дев'ять інших міст підтримували створення лише однієї — ремісничої); у Ковелі, Старокостянтиніві та Умані відстоювали спрощений порядок управління, тощо. Подібно до цього відмінності демонструвалися і у підходах до визначення розміру вікового та майнового виборчого цензу. Тут досить нестандартні пропозиції надійшли із Тараші (мінімальний майновий цenz — 75 руб.), Радомишля (ценз лише для власників нерухомості, для представників промислових станів — відсутній), Балти (різний цenz для християн — 40 руб., і євреїв — не менше 60 руб.), Брацлава (відсутній цenz для чоловіків, для жінок — 1000 руб. із правом передачі голосу), Житомира (надання платного активного виборчого права іногороднім та іноземцям після дворічної

---

²² Там же. С. 42, 44–45, 47.

²³ Там же. С. 51–54.

торгівлі за гільдійськими свідоцтвами) та ін.²⁴ Тож чим детальніші і об'ємніші були питання анкети Міністерства внутрішніх справ, тим більш заплутані та різні відповіді надсилали міські комісії.

Врешті-решт, тривалий процес (збір та обробка даних анкет від 423 міських поселень Російської імперії, обмін проектами та відгуками між міністерствами внутрішніх справ, фінансів, юстиції та шляхів сполучень, розгляд зауважень від Другого відділення імператорської канцелярії, робота Комісії з розгляду цих проектів та Державної ради і т. д.) завершився затвердженням "Міського положення" 16 червня 1870 р.²⁵

Таким чином, реформуванню міського самоврядування передувала серйозна і тривала підготовча робота. Розробляючи відповідні положення уряд звертав особливу увагу на колишні землі Речі Посполитої, в тому числі й Правобережної України. Ризик домінування польського політичного та єврейського економічного впливу тут був особливо великим, тож місцева влада висувала найрізноманітніші, в тому числі й дискримінаційні, пропозиції. Окремо брався до уваги факт наявності значної кількості невеликих містечок, які не мали серйозного торгово-промислового чи демографічного значення. Подальші події, коли для першочергового запровадження реформи 1870 р. були обрані придніпровські міста із найменшою чисельністю польського та єврейського населення (після Києва — Канів, Чигирин і Черкаси, далі — Звенигородка, Умань та Радомишль) засвідчили домінування політичних, а не соціально-економічних чинників.

REFERENCES

1. Bratchikov, A. B. (1869). *Materialy dlya issledovaniya Volynskoy gubernii v statisticheskom, etnograficheskom, selskohozyaystvennom i drugih otnosheniyah* (Vol. 2). Zhitomir: Tip. Gubernskogo upr. [in Russian].
2. Delimarskyi, R. (1996). *Magdeburhzhke pravo u Kyievi*. Kyiv: Vydavnychiy Dim "Soborna Ukraina". Retrieved from <http://litopys.org.ua/magdeb/del.htm>. [in Ukrainian].
3. Horin, S. (2007). *Monastyri Zakhidnoi Volyni (druha polovyna XV — persha polovyna XVII stolit)*. Lviv: Vydavnytstvo Ottsiv Vasyliian "Misioner". [in Ukrainian].
4. Pohilevich, L. I. (1887). *Uezdy Kievskiy i Radomyislkiy: statisticheskie i istoricheskie zametki o vseh naseleennykh mestnostyakh v etih uezdah i s podrobnymi kartami ih*. Kiev: Tip. A. Davidenko. [in Russian].
5. Sas, P. M. (2009). Mishchany. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 6: La–Mi, pp. 770–771). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Shandra, V. (2019). Vid likvidatsii zalyshkiv mahdeburzhkoho prava do samovriaduvannya za rosiiskym zrazkom (ostannia chvert XVIII — pochatok 1860-kh rokiv). In

²⁴ Там же. С. 58–65, 92–95.

²⁵ ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. СПб., 1874. С. 821–839.

O. P. Reient (Ed.), *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.)*. (pp. 28–77). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

7. Shcherba, T. O. (2014). Problemni pytannia vvedennia miskoho polozhennia 16 chervnia 1870 roku v mistechkakh Pravoberezhnoi Ukrainy. *Elektronne naukove vydannia "Porivnialno-analitychne pravo" — Comparative Analytical right — Electronic scientific specialized edition*, 8, 29–32. [in Ukrainian].

8. Sylkina, N. M., Sylkin, S. D., & Sheludchenko, V. I. (1971). Rzhyshchiv. In F. M. Rudych (Ed.), *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR: V 26 t.* (Vol. Kyivska oblast, pp. 339–348). Kyiv: Holov. red. URE AN URSR. [in Ukrainian].